

відібрана і продана селянам, залишили лише громадські вигони, приблизно 80 десятин на 59 сімей [10, 16].

В Абазівці єврейське колонізаційне товариство допомогло євреям влаштувати сади. Дало їм позику на побудову огорож із виплатою на 10 років і для купівлі дерев на 15 років. Фрукти вивозили до Одеси та Києва. Однак колоністи вирішили зайнятися торгівлею і для розчистки місця для торгу знищили частину саду. Крім торгівлі, євреї займалися ремеслами: двоє виправляли шкіри, 7 були шевцями, 5 шапкарів, 1 шив картузи. Важливим промислом було шорне ремесло або римарство, а оскільки виробники вважалися селянами і працювали на невизначений ринок, то їх зарахували до кустарів. Крім 5 самостійних ремісників, які мали власні майстерні, на 1913 рік було ще 35 ремісників без майстерень. Промислом займалися лише безземельні. Спеціальних будівель для ремесла не було, виробництво здійснювалося в житлових приміщеннях [10, 17-19]. Готові вироби відправляли в Одесу, Тирасполь, Бендери і Кишинів, без посередників і скупщиків [10, 20].

Отже, впродовж всього XIX ст. урядом Російської імперії здійснювалися численні спроби землевлаштування єврейського населення смуги осілості шляхом створення єврейських землеробських колоній. Слід констатувати, що вони закінчилися повною невдачею. Інакше, мабуть, і не могло бути. В умовах гострого земельного голоду пореформеного Поділля євреям-колоністам виявилось вигідніше здавати отримані землі в оренду місцевим селянам, а самим займатися різноманітною діяльністю, яка безпосередньо не була пов'язана із землеробством. Після єврейських погромів 1882 року уряд остаточно втратив інтерес до створення нових колоній та підтримки вже існуючих, хоча колонії продовжували існувати.

1. Борисевич С.О. До питання вивчення законодавчого регулювання поземельних стосунків євреїв Правобережної України в XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25-26 жовтня 2001 р. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т.7(9).
2. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954.
3. Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф.226. – Оп.80. – Спр.51, 236.
4. Качараба С.П. Еміграція галицьких селян у Російську імперію в кінці XIX ст. // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1990. – №9.
5. Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции России. Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика. – Ч.1. Первоначальное наделение и осуществление крестьянской собственности. – СПб, 1913.
6. Мамалыга А.И. Капиталистическая эволюция помещичьих и крестьянских хозяйств Подольской губернии в пореформенный период (1861-1900 гг.). // Дисс. ... канд. истор. наук. – Камеенец-Подольский, 1978.
7. Погребінська І.М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). // УІЖ. – 1996. – №4.
8. Повне зібрання законів Російської імперії. – Збір.

- перше. – ТТ. XXVII, XXIX, XXXIV, XXXIX.
 9. Повне зібрання законів Російської імперії. – Збір. друге. – ТТ. XIV, XIX, XXVIII.
 10. Прусевич А. Евреи земледельцы-кустари Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №7.
 11. Рибак І.В. До питання про проекти єврейської землеробської колонізації на Поділлі та Волині у першій половині XIX ст. // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. Науковий збірник. – Хмельницький: "Доля", 1995.
 12. Центральний державний історичний архів у м.Києві. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.1195; Оп.50. – Спр.369.

С.О. Тищенко, А.І. Берестовий

ПОДАТКОВІ ОРГАНИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Формування ефективної системи податкових органів у сучасній Україні має винятково важливе значення для забезпечення всіх основних напрямів державної економічної політики. Для належного правового забезпечення цього процесу, створення наукових основ важливим є узагальнення історичного досвіду діяльності податкових органів на українських землях, зокрема в другій половині XIX ст. – на початку XX ст., коли відбувалися аналогічні за змістом події.

Як свідчить аналіз історіографії, податкова політика російських органів влади в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. частково висвітлена у вітчизняній історіографії. Однак законодавчий аспект потребує подальшого вивчення, що і є метою статті. Об'єкт дослідження – податкова політика царату в пореформеному українському селі, предмет – законодавство щодо прямого, непрямого та місцевого оподаткування.

На середину XIX ст. специфіка державно-правового життя українських земель у складі Російська імперія фактично зійшла нанівець. Уніфікаторські дії царату реалізувались як у галузі публічного, так і приватного права. Формувалася єдина податкова система. В офіційних тогочасних документах зустрічається об'єднавчий термін «колишні привілейовані губернії». Йшлося про 16 західних губерній, що мали власну історію, відмінну від «великоросійської», і власні традиції соціального регулювання. 9 із них припадали на етнічні українські землі. Податкова система мала яскраво виражений феодальний характер із поширеними натуральними повинностями, фіскальним імунітетом дворянства та церкви, подушним обкладанням населення. Відповідним чином формувалися і спеціально уповноважені державою органи. Податкова служба була зарахована до відомства Міністерства фінансів Російської імперії. Його агентами на рівні губерній стали казенні палати, а на рівні повітів – повітові казначейства [1, 181]. У Росії продовжували консервуватися феодальні принципи оподаткування: становість; оподаткування не матеріальних благ (прибутків), а людей («душ»).

Основним прямим податком залишався подушний. Він був введений ще за Петра I, у 1724 р., і змінив провідну та «посошну» (поземельну) подать.

Подушний податок («подушну подать», «подушне») сплачували представники «податних станів» – селяни (як державні, так і кріпосні) та міщани чоловічої статі [2, 136]. Розмір подушної податі був фіксованим, визначався законодавством і фактично не пов'язувався з економічними і фінансовими можливостями платника – селянина чи міщанина. Цей закон послідовно продовжував політику уряду, втілену в акті від 17 листопада 1811 р., коли в окремих привілейованих губерніях селянам було дозволено здавати подушну подать не асигнаціями, а хлібом. Цей податок, відзначений як несумісний із самим поняттям «цивілізована держава», суперечив і власне принципам, сутності «великих реформ» [3, 127].

Такий же характер особистого феодального тягара мала і чиншова подать. Маніфестом від 2 лютого 1810 р. вона була поширена на «поселян різних найменувань». За своїм змістом вона для державних селян була відповідником чиншу, сплачуваного кріпаками поміщикам. Чиншова подать офіційно представлялась як плата державних селян за користування казенними землями.

Чиншова подать містила певний зародок поземельного податку, оскільки її оклади формувалися в середині XIX ст. на основі земельного кадастру. Урядовці Міністерства фінансів були змушені визнати, що оклади чиншової податі рішуче не відповідали поняттю про відносний добробут губерній [3, 233].

Значний відсоток селянства, що був власністю держави як суб'єкта кріпосного права, спонукав уряд імперії зробити Україну «полігоном» для законодавчих нововведень у сфері оподаткування. Так, 23 березня 1832 р. у Лівобережних губерніях (Харківській, Чернігівській, Литовській) було впроваджено збір податків замість паперових, срібними грошима, а через сім із половиною років цей порядок був поширений на всю імперію [4, 114].

Земські збори було впорядковано 20 березня 1840 р. Замість податків на приватні земські повинності державних селян, на громадські («мирські») витрати і на пожежні витрати, що існували до того, був запроваджений єдиний громадський збір із державних селян [4, 120].

Окреслена система прямого оподаткування в Російській імперії, що діяла і на етнічних українських землях, у нових соціально-економічних і політико-правових умовах, які настали за доби «великих реформ», вимагала кардинальних змін. При формально скасованому кріпосному праві, подушна подать, поряд із «тимчасово зобов'язаним станом», була засобом збереження фактичного прикріплення селян до землі.

Невпорядкованість становища з прямими податками, потреба його виправлення юридичними законодавчими засобами були зрозумілими в Російській імперії на найвищому владному рівні ще в часи підготовки селянської реформи. У 1859 р. при Міністерстві фінансів утворено комісію для перегляду системи податей і зборів [5, 166-167]. Незважаючи на досить сильний персональний склад комісії, дієвих результатів її діяльності отримано не було.

Для соціально-економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії скасування подушної податі мало велике значення, адже тут термін «громада» здебільшого стосувався одиниці селянського самоврядування, а не

колективного суб'єкта землеволодіння, що було притаманне етнічним російським губерніям. Поземельна громада зберігалася лише в південних губерніях, а також на Харківщині. На Правобережжі громада зникла ще в XVI ст. при здійсненні волоочної реформи [6, 4]. На Полтавщині й на Півдні Чернігівщини, де в XVII – XVIII ст. розвивалося козацьке землеволодіння на подвірному праві, громади на початку XIX ст. у класичній формі не існувало.

Таким чином, селянин як суб'єкт земельної власності вступав у протиріччя з громадою – адміністративно-фіскальною структурою, що була в плані збору податків організована на засадах «крутової поруки». Визначаючи, що лише шляхом скасування подушної податі можна «досягти істотного покращення в устрої прямих податей», вище згадана комісія одним із головних напрямів своєї роботи обрала саме цей. Міністерство фінансів істотно гальмувало її діяльність, побоюючись втратити друге за значенням й обсягами (після оподаткування спирту та алкогольних напоїв) податкове джерело надходжень до бюджету. Відповідний проект було розроблено лише в 1867 – 1869 рр. Його сутність полягала в заміні подушної податі поземельною податтю і подвірним податком [3, 43]. Однак він виявився невдалим: новий податок мало чим відрізнявся від подушної податі, бо розкладався так само відірвано від господарського життя й економічних можливостей платників. На межі 60-70-х рр. XIX ст. його негативно оцінила більшість губернських земських управ [3, 43].

У 70-х роках XIX ст. суттєвих змін у системі державних прямих податків не відбулося. Найбільш помітною подією стало впровадження 10 грудня 1874 р. державного поземельного податку. Цим законом подушний земський збір із селян поєднувався із подушною податтю. Поземельний збір отримав назву поземельного податку, втім, сама сутність цих податків істотних змін не зазнала [3, 134].

Подальші кроки в подоланні органічних вад чинного фіскального законодавства Російської імперії були пов'язані з діяльністю міністра фінансів М.Х. Бунге. Він виступив проти способу відповідальності селян за несплату прямих податків. Українські селяни за умов диференціації земельних наділів, майнового розшарування, а також при подвірному землекористуванні були більш зацікавлені у скасуванні подушної податі й заміні її поземельним податком. Однак зниження розмірів викупних платежів ледь не обійшло українські губернії, бо в першу чергу їх планували запровадити лише в етнічних великоросійських нечорноземних губерніях [7, 3]. Так, указ від 28 грудня 1881 р., підписаний Олександром III, поширював зниження розмірів викупних платежів на всі губернії Росії. При цьому губерніям нечорноземного району знизили оклад викупних платежів на 32%, а чорноземного (у тому числі й українськими) – на 22% [7, 4].

Скасувати подушну подать планувалося протягом 8 років. 28 травня 1885 р. Олександр III підписав закон Державної Ради «Про скасування подушної і перетворення чиншової податей» [8, 107]. Реформа проводилась у 2 етапи. 31 січня 1886 р. припиняли сплату подушної податі колишні поміщицькі, а з 1 січня 1887 р. – державні селяни. Скасовувалась і чиншова подать, перетворюючись на викупні платежі. Отже,

штучний у пореформених умовах поділ селян на державних та колишніх поміщицьких, котрий проіснував після 19 лютого 1861 р. майже чверть століття, припинив існування. Державні селяни, які залишилися значною мірою закріпаченими державою, зрівнялись у своєму правовому становищі з колишніми поміщицькими. Викупні платежі, замість скасованої чиншової податі, мали сплачуватися протягом 44 років, причому їхні розміри в 1,5 раза перевищували ставку колишнього податку. Законом від 12 червня 1886 р. остаточно утверджувалося переведення державних селян на викуп [8, 110].

До кінця XIX ст. зросли ставки практично усіх прямих податків, встановлених законодавством Російської імперії. Оподаткування земель на початку XX ст. побудовано таким чином, що разом із викупними платежами селяни сплачували в 40 разів більше, ніж поміщики [9, 97]. Тим самим вони були переобтяжені як податками (викупні платежі за землею державі, земству і «миру» – громаді), так і способом їхнього стягнення – самодержавство продовжувало зберігати кругову поруку.

Головним питанням реформування прямого оподаткування в Російській імперії протягом перших років XX ст. залишалося введення прибуткового податку. Проекти його впровадження неодноразово вносилися до Державної Думи. Закон про прибутковий податок був підписаний лише 6 квітня 1916 р., коли вже самій імперії залишилось існувати лічені місяці. Ним затверджувалося «Положення про державний прибутковий податок», що мало набуті чинності з 1 січня 1917 р. В цілому, з огляду на історичні обставини, цей закон став швидше правовим пам'ятником, аніж реальним нормативно-правовим актом. Головною вадою цього процесу було, поруч із надто тривалою прихильністю архаїчним принципам особистого оподаткування, постійне намагання поповнювати бюджет за рахунок непрямих податків (акциз зі спирту та спиртних напоїв, на тютюн, цукор, сіль) [9, 101].

Ще одну групу фіскальних джерел наповнення прибуткової частини державного бюджету, регульованих податковим законодавством, становили численні загальнодержавні мита. Вони стягувалися і не державними установами, які здійснювали певні дії на користь фізичних та юридичних осіб. Від сплати одного з них – мита з безплатного переходу майна – звільнювалися селяни, якщо майно переходило в середині їх стану.

Поряд із розмаїттям державних прямих і непрямих податків та зборів, що, відповідно до норм законодавства Російської імперії, діяли на території українських губерній, все більшу соціальну роль в другій половині XIX – на початку XX ст. відігравали місцеві податки і збори. Це пояснювалося зі змінами в системі місцевого самоврядування. Реформи 60-70 х рр. XIX ст. створили нову систему органів місцевого самоврядування, у тому числі й сільського. Відповідно до потреб їхньої життєдіяльності й формувалися регіональні системи податків [7, 14].

З утворенням системи земського самоврядування, реформуванням міського самоврядування, створенням органів самоврядування селян, що були звільнені з кріпосної залежності, визначилися три основні складові місцевих податків і зборів: земські податки, міські та податки,

що стягувалися органами волосного й сільського самоврядування для власних потреб (мирські). Обмежень у розмірах зборів місцевих податків селянського самоврядування закон не встановлював. На практиці це призводило як до несправедливого обкладання, так і до того, що мирські повинності ставали для селян одними з найобтяжливих. Розмір мирських зборів в українських губерніях коливався від 50 коп. до 2 крб. і більше з десятини, але здебільшого вони стягалися подушно. У різних волостях навіть того ж повіту розміри мирських зборів могли різко відрізнятися один від одного [10, 81 – 82].

Таким чином, друга половина XIX – початок XX ст. характеризувалися досить складним і суперечливим розвитком податкового законодавства Російської імперії. Ці процеси мали безпосередній, багато в чому визначальний вплив на становлення організаційно-правових основ і власне практичну діяльність органів державного управління, що здійснювали дії фіскального характеру. У цій державній діяльності податкові органи були змушені «йти за законодавством», відчувати на собі його недосконалість.

У системі податків існували великі диспропорції, пов'язані з невідповідністю законодавства про прямі податки умовам соціально-економічного розвитку і тогочасному станові економічної та фінансово-правової думки. Захоплення уряду непрямими податками призводило до того, що виробничі галузі економіки, які особливо інтенсивно розвивалися в Україні після скасування кріпосного права, значною мірою опинилися поза сферою дії податкового законодавства. Невиправдане зволікання із скасуванням застарілої подушної системи прямого оподаткування гальмувало розвиток виробничих сил, особливо на селі, створювало плутанину в діяльності фіскальних органів. Там, де існували селянські поземельні громади, кругова порука торкалася всіх державних податків.

За таких особливостей розвитку податкового законодавства в другій половині XIX – на початку XX ст. створилися умови для виникнення двох паралельних систем податкових органів – відповідно до спеціалізації за прямими і непрямими податками.

1. Ерошкин Н.П. *История государственных учреждений дореволюционной России. Изд. 3-е.* – М.: Высш. Шк., 1983.
2. Буганов В.И. *Петр Великий и его время.* – М.: Наука, 1989.
3. Алексеев М.М. *Действующее законодательство о прямых налогах.* – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1879.
4. Лебедев В.А. *О поземельном налоге.* – СПб.: Тип. Куна, 1868.
5. Локоть Т.В. *Бюджетная и податная политика России.* – М.: Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1908.
6. Веронин А. *Сельскохозяйственное районирование Волни.* – Житомир, 1925.
7. Шванебах П.Х. *Наше податное дело.* СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1903.
8. Гортрелл П. *Значение великих реформ в истории экономики России // Великие реформы в России, 1856-1874.* – М.: Изд. Моск. гос. Ун-та, 1992.
9. Боголенов М.И. *Финансы, правительственное и общественные интересы.* – СПб.: Тип. Суворина, 1910.
10. Бондаревський А.В. *Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р.* – К.: Вид-во АН УРСР, 1961.